

DOI 10.31654/SSRRV-2026-150-168

## Розділ 9

---

### **Соціальне виховання важковиховуваних підлітків у територіальній громаді**

---

*Микола Криловець*

<https://orcid.org/0000-0002-8322-9606>

#### **Вступ**

Проблема соціального виховання підлітків, які мають труднощі у засвоєнні соціальних норм, взаємодії з оточенням, саморегуляції та конструктивному розв'язанні життєвих ситуацій, належить до актуальних проблем сучасної соціальної роботи та соціальної педагогіки. Особливої уваги потребують підлітки, яких у психолого-педагогічній літературі традиційно характеризують як важковиховуваних, а також підлітки, у поведінці яких виявляються окремі ознаки або фактори ризику девіантної поведінки.

Актуальність цієї проблематики визначається насамперед особливостями підліткового віку як періоду інтенсивних особистісних і соціальних змін. Саме в цей період відбувається активне формування самосвідомості, системи цінностей, моделей міжособистісної взаємодії, ставлення до соціальних норм та власної відповідальності. Зростає значення групи однолітків, потреба у визнанні та самоствердженні, прагнення до самостійності. За сприятливих умов ці процеси сприяють розвитку соціальної компетентності та автономності особистості. Водночас за несприятливого поєднання особистісних, сімейних, освітніх і соціальних чинників вони можуть супроводжуватися конфліктністю, навчальною дезадаптацією, порушенням правил, агресивними або ризикованими формами поведінки, соціальною ізоляцією та іншими проявами, що ускладнюють процес соціалізації.

У цьому контексті принципово важливо не ототожнювати поняття «важковиховуваність», «педагогічна або соціально-педагогічна занедбаність» та «девіантна поведінка». Важковиховуваність характеризує передусім складність організації виховного впливу та соціально-педагогічної взаємодії з підлітком. Девіантна поведінка стосується поведінкових проявів, які відхиляються від прийнятих у певному соціальному середовищі норм. Соціально-педагогічна занедбаність, своєю чергою, пов'язана з недостатнім засвоєнням соціального досвіду, норм і способів конструктивної взаємодії.

Тому наявність окремих поведінкових труднощів не дає підстав автоматично визначати підлітка як «девіантного» або «важковиховуваного». Для соціальної роботи важливішим є встановлення причин, умов і механізмів виникнення проблемної поведінки, а також визначення ресурсів особистості та соціального оточення.

Такий підхід узгоджується із сучасним розумінням соціальних послуг, відповідно до якого їх призначення полягає у профілактиці складних життєвих обставин, їх подоланні або мінімізації негативних наслідків. Законодавче визначення також орієнтує на оцінювання потреб особи та сім'ї, а не лише на фіксацію окремого проблемного прояву.

Особливого значення це набуває у роботі з підлітками, оскільки їхня поведінка значною мірою формується у взаємодії із соціальним середовищем. Сім'я, заклад освіти, група однолітків, мікрорайон, соціокультурне середовище громади, доступність позитивних форм дозвілля, можливість участі у громадському житті та характер взаємодії з дорослими можуть як посилювати фактори ризику, так і виконувати функцію соціального захисту та підтримки.

Сучасні українські реалії додатково актуалізують проблему. Війна, вимушене переміщення населення, втрата або порушення звичних соціальних зв'язків, зміни сімейної структури, досвід травматичних подій, освітні втрати, зростання ролі цифрового середовища та загальна нестабільність соціального життя створюють нові умови соціалізації дітей і підлітків. Нормативні документи України прямо враховують серед чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини дитини, зокрема втрату соціальних зв'язків, поведінкові розлади, ухилення батьків від виконання виховних обов'язків, насильство, домашнє насильство, наслідки воєнних дій та вимушене переміщення.

Отже, соціальне виховання підлітків із поведінковими труднощами в сучасних умовах має розглядатися не як система заходів із «виправлення» окремої дитини, а як *цілеспрямований процес створення сприятливих умов для її позитивної соціалізації, розвитку соціальної компетентності, відповідальної поведінки та включення у конструктивні соціальні зв'язки.*

### **Стан наукового опрацювання проблеми**

Проблема важковиховуваності дітей і підлітків має тривалу історію наукового вивчення. У вітчизняній педагогічній та соціально-педагогічній традиції питання виховання дітей із поведінковими труднощами, попередження правопорушень, педагогічної занедбаності та організації виховного впливу розглядалися у працях багатьох науковців. Зокрема, значний теоретичний потенціал для розуміння соціального виховання має спадщина А. Макаренка та В. Сухомлинського, у якій особливе місце посідають

питання виховного потенціалу колективу, взаємодії особистості й соціального середовища, формування відповідальності, соціально корисної діяльності та позитивних міжособистісних відносин. Щодо важковиховуваності, то А. Макаренко підкреслював, що «Людина погана лише тому, що вона перебувала в поганій соціальній структурі, у поганих умовах»<sup>146</sup>, а В. Сухомлинський розглядав виховання дітей із труднощами у поведінці як одну з найскладніших проблем педагогічної теорії та практики. Учений наголошував, що ця проблема потребує особливої уваги з боку педагогів і батьків, оскільки байдуже або формальне ставлення до неї може мати негативні наслідки для подальшого розвитку особистості: «Розмова про важких дітей велика і нелегка. По суті, це одна з найскладніших проблем виховання, проблема, за байдуже ставлення до якої доводиться розплачуватися дорогою ціною»<sup>147</sup>. Принциповим у підході В. Сухомлинського є заперечення уявлення про важковиховуваність як про вроджену характеристику дитини. Учений пов'язував її формування передусім із впливом соціального оточення, особливостями сімейного виховання та несприятливими психолого-педагогічними умовами розвитку. Особливого значення він надавав ранньому дитинству, коли під впливом сімейних взаємин, характеру виховання та інших чинників поступово формуються ціннісні орієнтації, ставлення до інших людей і самого себе, а також моделі поведінки<sup>148</sup>.

Б. Братусь, К. Булгакова, М. Дяченко, І. Зверева, М. Кандибович, А. Капська, І. Кирилюк, Г. Лактіонова, В. Оржеховська, І. Парфанович, М. Фіцула та ін. займалися ретельним вивченням природи відхилень у поведінці неповнолітніх.

Л. Линник досліджує важковиховуваність у поведінковому аспекті через поняття «соціальна норма» та «відхилення від норми». Особливо важливим у концепції Л. Линник є те, що важковиховуваність не зводиться до девіантної поведінки. Авторка розглядає девіантні прояви як один із можливих поведінкових проявів важковиховуваності та обґрунтовує необхідність диференційованої профілактичної роботи. У дослідженні виокремлено умовні групи важковиховуваних підлітків із девіантною поведінкою – «вразливі», «конфліктні» та «самовпевнені» – і відповідно до цього визначено рекомендації щодо організації профілактичної роботи<sup>149</sup>.

<sup>146</sup> Макаренко А. С. Педагогічні твори : в 8 т., 1983–1986. Т. 7. 1986. 320 с. С. 30.

<sup>147</sup> Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5 т. Київ: Рад. школа, 1876–1977. Т. 4. С. 525.

<sup>148</sup> Маховська С., Попов М. Проблема важковиховуваності дітей і підлітків у творчості В. О. Сухомлинського. Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. пр. Вип. XL / За заг. ред. проф. В. І. Сипченка. Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2008. 301 с. С. 151–154.

<sup>149</sup> Линник Л. М. Соціально-педагогічні засади профілактичної роботи з важковиховуваними підлітками: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. 20 с.

Т. Сторожук аналізувала зміст понять «важковиховуваність дітей» і «педагогічна занедбаність», а також різні підходи до визначення причин їх виникнення. Дослідниця звертає увагу на необхідність створення психолого-педагогічних умов, спрямованих на запобігання формуванню важковиховуваності та подолання вже наявних труднощів у вихованні<sup>150</sup>.

Т. Щербан і Е. Соломка розглядають важковиховуваність у контексті протиправної та асоціальної поведінки підростаючого покоління, акцентуючи увагу на соціально-психологічних особливостях підлітків цієї категорії<sup>151</sup>.

Питання попередження відхилень у формуванні особистості та поведінці згаданої категорії дітей в період повномасштабної війни в країні особливо загострилися, набули особливого значення. Зазначені питання висвітлені ще в Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»). Без вирішення яких стає неможливим перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, зростання інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості і суспільства, що передбачено Національною доктриною розвитку освіти України<sup>152</sup>.

Для сучасної соціальної роботи особливо значущим є розвиток положень про профілактику, соціальний супровід, оцінювання потреб дитини та сім'ї, міждисциплінарну взаємодію і забезпечення участі дитини у прийнятті рішень щодо її підтримки. Нормативна модель захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, передбачає виявлення відповідних факторів, оцінювання потреб та залучення міждисциплінарної команди фахівців.

Метою розділу є теоретичне обґрунтування особливостей соціального виховання важковиховуваних підлітків та представлення результатів локального дослідження особливостей їхньої соціально-педагогічної занедбаності й можливостей соціалізації засобами організації виховного середовища учнівського колективу.

### **Важковиховуваність підлітків як проблема соціального виховання**

Проблема важковиховуваності дітей і підлітків має тривалу історію наукового осмислення та залишається актуальною для педагогіки, психології й соціальної педагогіки. У науковій літературі поняття «важковиховуваність» традиційно пов'язують із труднощами педагогічного впливу на дитину, її опором виховним вимогам, недостатньою готовністю до засвоєння

<sup>150</sup> Сторожук Т. П. Важковиховуваність дітей як педагогічна проблема. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2007. № 35. С. 185–187.

<sup>151</sup> Щербан Т. Д., Соломка Е. Т. Соціально-психологічні особливості важковиховуваності в підлітковому віці. *Психологія: теорія і практика*. 2018. № 1. С. 135–141.

<sup>152</sup> Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. N 347/2002 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 13.09.2026).

соціально прийнятних норм і способів поведінки. Водночас сучасне розуміння цього явища виходить за межі характеристики самої дитини та передбачає врахування соціального середовища, особливостей сімейного виховання, освітнього середовища й характеру взаємодії дитини з дорослими та однолітками.

У вітчизняних дослідженнях наголошується, що важковиховуваність доцільно розглядати не як сталу особистісну властивість або «ярлик», а як складне соціально-педагогічне явище, що виявляється у труднощах засвоєння та реалізації соціальних норм, негативному ставленні до окремих педагогічних впливів, проблемах соціальної адаптації та стійких поведінкових реакціях. Л. Линник розглядає важковиховуваність у взаємозв'язку з поняттями соціальної норми та відхилення від неї, а девіантну поведінку визначає як один із можливих проявів важковиховуваності<sup>153</sup>. Такий підхід дає змогу розмежувати власне труднощі виховання і більш виражені форми поведінкових відхилень.

Історично поняття «важковиховуваність» почало активно використовуватися в педагогічній науці у першій третині XX ст. Спочатку воно переважно характеризувало несприйнятливості вихованця до педагогічного впливу та опір виховним вимогам. О. Полякова вказує, що поняття «важкі діти» було вперше запроваджено для означення дітей з чітко вираженими фізичними вадами, а у 20-30-х роках XX ст. зміст терміну «важка дитина» змінився, що було зумовлено громадянською війною, інтервенцією, епідемією голоду, які зруйнували багато сімей, та залишили без батьків велику кількість дітей: «країну захопила хвиля підлітків-правопорушників та безпритульних дітей, дітей-сиріт, які у науковому обігу і стали визначатися як «важкі діти»<sup>154</sup>.

Надалі зміст поняття розширювався: увага дослідників поступово зміщувалася від фіксації негативних поведінкових проявів до аналізу причин їх виникнення, особливостей соціального середовища та можливостей профілактичної й корекційної роботи<sup>155</sup>.

У сучасному науковому дискурсі важковиховуваність доцільно розглядати як результат взаємодії особистісних і середовищних чинників. До таких чинників належать особливості сімейних взаємин, характер батьківсько-дитячої взаємодії, труднощі соціалізації, негативний вплив референтного оточення, проблеми взаємин з однолітками та педагогами, негативний досвід навчання, а також індивідуально-психологічні особливості підлітка.

<sup>153</sup> Линник Л. М. Соціально-педагогічні засади профілактичної роботи ... 20 с.

<sup>154</sup> Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація: навч. посіб. / за ред. О.М. Полякової. Суми : Університетська книга, 2009. 346 с. С. 5.

<sup>155</sup> Вольнова Л. М. Виявлення ознак важковиховуваності у підлітків як передумова профілактики їх девіантної поведінки. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 11, вип. 13. С. 6–14.

Дослідники наголошують, що серед усіх факторів формування важковихованості провідними є соціальні причини, в той час як психологічні і, особливо, біологічні є лише передумовою формування такого явища, як важковихованість<sup>156</sup>. Отже, формування важковихованості не може бути пояснене однією причиною, оскільки її виникнення є наслідком взаємодії декількох несприятливих чинників.

Особливе значення у формуванні важковихованості має сімейне середовище. Непослідовність виховних вимог, емоційне відчуження, недостатня увага до потреб дитини, надмірний контроль, конфліктність взаємин, авторитарність або, навпаки, фактична відсутність контролю можуть ускладнювати процес засвоєння підлітком соціальних норм. Водночас несприятливі умови сімейного виховання не слід розглядати як автоматичну причину проблемної поведінки: їхній вплив залежить від поєднання з іншими умовами розвитку та від індивідуальних особливостей підлітка<sup>157</sup>.

Важливу роль відіграє й освітнє середовище. Труднощі у взаємодії з педагогами, відсутність індивідуального підходу, неврахування вікових та особистісних особливостей учня, негативний досвід навчання, конфлікти в учнівському колективі, формалізованість виховної роботи можуть посилювати опір педагогічним впливам. Тому соціально-педагогічний аналіз важковихованості має передбачати не лише вивчення поведінки самого підлітка, а й аналіз умов, у яких ця поведінка формується та проявляється.

Підлітковий вік має особливе значення у контексті проблеми важковихованості. Саме в цей період відбуваються суттєві зміни у системі самосвідомості, міжособистісних відносин, ціннісних орієнтацій та способів самоствердження. Прагнення до автономії, самостійності та визнання з боку однолітків може супроводжуватися підвищеною чутливістю до оцінювання дорослими, загостренням суперечностей із батьками та педагогами й посиленням протестних реакцій. Самі по собі ці прояви не свідчать про важковихованість, однак за несприятливого соціального оточення та неадекватної педагогічної взаємодії вони можуть набувати стійкішого характеру.

І. Тараненко та Ю. Зайцева, аналізуючи зміст поняття «важкі підлітки», звертають увагу на те, що йдеться не про особливу категорію дітей за природою їх особистості, а про підлітків, у яких у процесі розвитку сформувалися певні труднощі особистісного та поведінкового характеру, що

<sup>156</sup> Важковихованість: сутність, причини, реабілітація: навч. посіб. / за ред. О. М. Полякової. Суми : Університетська книга, 2009. 346 с. С. 20.

<sup>157</sup> Вольнова Л. М. Організація профілактичної роботи з важковиховуваними підлітками: індивідуальний, диференційований та особистісний підходи. *Наукові записки НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка*. 2014. Вип. 19. С. 84–91.

ускладнюють їх виховання та соціалізацію<sup>158</sup>. Така позиція є принципово важливою для соціального виховання, оскільки не допускає стигматизації підлітка та орієнтує фахівців на виявлення причин і умов виникнення проблеми.

Важковиховуваність також необхідно розмежовувати з педагогічною занедбаністю. Ці поняття є взаємопов'язаними, але не тотожними. Педагогічна занедбаність характеризує недостатність або деформованість результатів виховного впливу, що формується під дією несприятливих умов соціалізації та виховання. Важковиховуваність, своєю чергою, передусім характеризує труднощі здійснення виховного впливу та реакцію особистості на соціально-педагогічні вимоги<sup>159</sup>. Відтак педагогічна занедбаність може виступати одним із чинників формування важковиховуваності, але ці поняття не повинні використовуватися як синоніми.

Не менш важливо розмежовувати важковиховуваність і девіантну поведінку. Наявність окремих негативних поведінкових проявів або опору педагогічним вимогам ще не означає сформованої девіантної поведінки. Л. Линник пропонує розглядати важковиховуваність у контексті відхилення від соціальних норм, що дає можливість оцінювати поведінку підлітка не ізольовано, а з урахуванням соціальних вимог, конкретної ситуації та характеру його взаємодії з оточенням<sup>160</sup>.

З огляду на це важливим є диференційований підхід до вивчення важковиховуваності. Л. Вольнова наголошує на необхідності врахування індивідуально-психологічних та соціально-педагогічних особливостей підлітків у процесі профілактичної роботи. У її дослідженнях виокремлено типологічні групи підлітків, які потребують різного характеру профілактично-виховної роботи, зокрема «вразливих», «конфліктних» і «самовпевнених»<sup>161</sup>. Такий підхід засвідчує недоцільність застосування однакових виховних заходів до всіх підлітків, поведінка яких створює труднощі для педагогів.

Водночас визначення підлітка як «важковиховуваного» не повинно автоматично означати наявності в нього моральних, психологічних чи соціальних дефектів. Опір конкретному педагогічному впливу може бути пов'язаний із характером взаємодії між підлітком і дорослим, невідповідністю педагогічних вимог віковим потребам, конфліктом, ситуативними обставинами або негативним попереднім досвідом. Тому діагностика

<sup>158</sup> Тараненко І., Зайцева Ю. Змістова характеристика поняття «важкі підлітки». *Педагогічні науки*. 2021. № 77. С. 18-22.

<sup>159</sup> Сторожук Т. П. Важковиховуваність дітей як педагогічна проблема... С. 185–187.

<sup>160</sup> Линник Л. М. Вказ. пр. 20 с.

<sup>161</sup> Вольнова Л. М. Виявлення ознак важковиховуваності у підлітків як передумова профілактики їх девіантної поведінки. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 11, вип. 13. С. 6–14.

важковиховуваності має бути комплексною, а висновки щодо її причин – обережними та обґрунтованими.

У цьому контексті важковиховуваність постає не лише як проблема педагогічного впливу, а як проблема соціального виховання, оскільки процес соціалізації підлітка відбувається одночасно в сім'ї, закладі освіти, групі однолітків та інших соціальних середовищах. Ефективність профілактики й подолання важковиховуваності залежить від узгодженості дій педагогів, соціальних працівників, психологів, батьків та інших суб'єктів соціального виховання.

Отже, аналіз наукових підходів дає підстави визначити важковиховуваність підлітків як складне соціально-педагогічне явище, що характеризується стійкими труднощами у засвоєнні та реалізації соціально прийнятних норм і реагуванні на виховні впливи та формується під впливом сукупності особистісних і середовищних чинників. При цьому важковиховуваність не є незмінною характеристикою особистості підлітка, а тому потребує не стільки «перевиховання» як застосування одностороннього впливу, скільки комплексної соціально-педагогічної підтримки, спрямованої на зміну несприятливих умов соціалізації, розвиток позитивного соціального досвіду та формування конструктивних способів взаємодії з оточенням.

### **Соціальне виховання важковиховуваних підлітків у закладі освіти**

Вивчення чинників соціалізації важковиховуваних підлітків неможливе без аналізу особливостей їхньої взаємодії із закладом освіти. Освітнє середовище є одним із провідних просторів соціалізації підлітка, у якому відбувається засвоєння соціальних норм, формування ціннісних орієнтацій, набуття досвіду міжособистісної взаємодії та вироблення моделей поведінки. Відповідно, труднощі у взаємодії підлітка із закладом освіти можуть не лише бути проявом уже наявних проблем соціалізації, а й за несприятливих умов посилювати соціальну дезадаптацію.

Проблема шкільної дезадаптації підлітків безпосередньо пов'язана з особливостями їхнього включення в освітній процес. Г. Федоришин у дослідженні психологічних детермінант шкільної дезадаптації підлітків обґрунтувала наявність взаємопов'язаної системи особистісних передумов і зовнішніх чинників, які визначають характер адаптаційного процесу. Дослідниця також розробила модель подолання дезадаптивної самоорганізації підлітків та рекомендації щодо профілактичної й психокорекційної роботи психологічної служби закладу освіти<sup>162</sup>.

<sup>162</sup> Федоришин Г. М. Психологічні детермінанти шкільної дезадаптації підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Рівне, 2002. 19 с.

Психолого-педагогічні фактори шкільної дезадаптації підлітків досліджувала С. Коношенко, яка розглядала це явище як комплексну проблему, пов'язану з особливостями взаємодії учня з освітнім середовищем. Отже, труднощі навчання, поведінки та спілкування не доцільно пояснювати виключно особистісними характеристиками підлітка. Важливого значення набувають умови навчання, характер педагогічної взаємодії, особливості соціальних зв'язків та можливості адаптації учня до вимог освітнього середовища<sup>163</sup>.

Особливої уваги потребує навчальна діяльність. Труднощі в навчанні, зниження успішності та втрата мотивації можуть формувати негативний досвід взаємодії із закладом освіти. Т. Швець, аналізуючи соціальну дезадаптацію підлітків, акцентує увагу на взаємозв'язку соціальної дезадаптації та шкільної неуспішності, розглядаючи останню як один із важливих чинників, що може супроводжувати формування поведінкових порушень<sup>164</sup>.

Водночас низькі результати навчання самі по собі не є ознакою важковиховуваності. Вони можуть бути наслідком різних причин: труднощів адаптації, недостатньої сформованості навчальних навичок, несприятливих умов навчання, недостатньої підтримки або проблем у взаємодії з педагогами й однолітками. Тому соціально-педагогічна робота з підлітком має передбачати встановлення причин навчальних труднощів, а не обмежуватися фіксацією їхнього зовнішнього прояву.

Важливим компонентом соціального виховання є характер взаємин підлітка з педагогами. Учитель для підлітка є не лише суб'єктом контролю та оцінювання, а й значущим дорослим, взаємодія з яким може впливати на ставлення до навчання, самого себе та закладу освіти загалом. Надмірно формалізована взаємодія, переважання покарання над підтримкою, публічне негативне оцінювання або відсутність урахування індивідуальних особливостей можуть посилювати дистанцію між учнем і педагогом. Натомість партнерська взаємодія, чіткі та зрозумілі вимоги, підтримка позитивних досягнень і можливість конструктивного діалогу створюють умови для більш успішної соціальної адаптації.

Сучасні дослідження підтверджують важливість суб'єктивного сприйняття підлітками освітнього процесу. У дослідженні О. Столярчук та О. Сергєєнкової, присвяченому адаптації сучасних підлітків до умов шкільного навчання, поряд із позитивним ставленням до вчителів та підтримкою з боку батьків зафіксовано прояви втоми, суб'єктивне переживання ускладнення навчання, зменшення комунікації з учителями та зростання негативних

<sup>163</sup> Коношенко С. В. Психолого-педагогічні фактори шкільної дезадаптації підлітків. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2005. № 22. С. 158–162.

<sup>164</sup> Швець Т. М. Соціальна дезадаптація підлітків у теоретичному контексті: сутність і причини виникнення. *Педагогічні науки*. 2016. Т. 3, № 69. С. 49–53.

емоцій у частини учнів. Авторка наголошує на актуальності психологічного супроводу адаптації підлітків до освітнього середовища, особливо в умовах сучасних соціальних викликів<sup>165</sup>.

Не менш значущою для соціалізації підлітка є система взаємин з однолітками. Учнівський колектив створює простір для набуття досвіду співпраці, взаємної підтримки, прийняття відповідальності та самоствердження. Водночас конфлікти, соціальне відторгнення, ізоляція, булінг або стійке неприйняття з боку групи можуть ускладнювати соціальну адаптацію підлітка. Тому соціальне виховання важковиховуваних підлітків має бути спрямоване не лише на індивідуальну роботу з учнем, а й на формування безпечного та сприятливого соціально-психологічного клімату в учнівській групі.

Особливого значення у цьому контексті набуває протидія булінгу та іншим формам насильства в освітньому середовищі. Соціально-педагогічна допомога дітям, які зазнають булінгу, передбачає комплексну роботу в умовах закладу освіти та врахування не лише індивідуальних переживань дитини, а й особливостей групових взаємин<sup>166</sup>. Нормативні рекомендації Міністерства освіти і науки України також визначають аналіз соціально-психологічного клімату в закладі освіти та окремих класах, профілактичну й просвітницьку роботу, а також допомогу учасникам конфліктних ситуацій як важливі напрями діяльності психологічної служби<sup>167</sup>.

Таким чином, соціальне виховання важковиховуваних підлітків у закладі освіти має враховувати щонайменше три взаємопов'язані сфери: *навчальну діяльність, міжособистісні взаємини та особистісне самовизначення підлітка*. У навчальній сфері важливо створювати умови для подолання неуспішності, розвитку навчальної мотивації та формування досвіду досягнення. У сфері взаємин – забезпечувати психологічно безпечне середовище, попереджати булінг і соціальне відторгнення, розвивати навички конструктивної комунікації. У сфері особистісного розвитку – підтримувати позитивну самооцінку, відповідальність, самостійність та здатність до прийняття соціально прийнятних рішень.

У цьому контексті важливою є роль соціального педагога та інших фахівців психологічної служби. Їхня діяльність не повинна обмежуватися реагуванням на вже сформовані порушення поведінки. Значне місце має посідати раннє виявлення труднощів соціальної адаптації, оцінювання соціального оточення підлітка, консультування, профілактична робота,

<sup>165</sup> Столярчук О. А., Сергєєнкова О. П. Проблема адаптації сучасних підлітків до умов шкільного навчання. *Габітус*. 2023. № 48. С. 92–98.

<sup>166</sup> Лісовець О. В. Дитина-жертва булінгу як об'єкт соціально-педагогічної допомоги. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. 2022. № 2. С. 18–26. DOI: <https://doi.org/10.31654/2663-4902-2022-PP-2-18-26>

<sup>167</sup> Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству: Лист Міністерства освіти і науки України від 18.05.2018 № 1/11-5480.

взаємодія з педагогами та батьками, а за необхідності – координація допомоги з іншими фахівцями.

Перспективним є середовищний підхід до профілактичної роботи. А. Самойлов, досліджуючи профілактику девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи, обґрунтував педагогічні умови, за яких освітнє середовище створює можливості для творчого самовираження, конструктивної самореалізації підлітків, їх залучення до змістовної дозвілєвої та культурної діяльності й позитивного міжособистісного спілкування<sup>168</sup>. Такий підхід є важливим і щодо важковиховуваних підлітків, оскільки переносить акцент із контролю за небажаною поведінкою на створення умов для набуття позитивного соціального досвіду.

Важливим напрямом соціального виховання є також залучення підлітків до різноманітних видів соціально значущої діяльності. Тренінгові заняття, дискусії, групові обговорення, проєктна діяльність, культурні та волонтерські ініціативи, спортивна й творча діяльність можуть створювати можливості для розвитку комунікативних умінь, відповідальності, співпраці та позитивного самоствердження. У практиці профілактичної роботи із підлітками в закладах загальної середньої освіти застосовуються, зокрема, тренінги, «круглі столи», бесіди, лекторії та дискусії, а також психолого-педагогічна діагностика<sup>169</sup>.

Водночас соціальне виховання не може бути ефективним без взаємодії закладу освіти із сім'єю. Батьки та інші законні представники дитини залишаються важливими суб'єктами її соціалізації, тому робота з підлітком має поєднувати індивідуальну підтримку, педагогічну взаємодію з сім'єю та координацію діяльності фахівців. Особливо важливо уникати ситуації, коли відповідальність за проблемну поведінку повністю покладається на самого підлітка або його сім'ю. Соціально-педагогічний підхід передбачає аналіз усієї системи взаємодії «підліток – сім'я – заклад освіти – група однолітків – соціальне середовище».

Окремої уваги потребує проблема недопущення стигматизації. Визначення учня як «важковиховуваного» не повинно перетворюватися на стійкий соціальний ярлик, який визначає ставлення педагогів та однолітків до нього. Навпаки, соціальне виховання має створювати умови для зміни поведінкових моделей і набуття підлітком позитивного досвіду взаємодії. Саме тому профілактичні та корекційні заходи доцільно спрямовувати не лише на

<sup>168</sup> Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Вінниця, 2017. 20 с.

<sup>169</sup> Гончарова А. Профілактика девіантної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. *Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів освіти. Харків, 2022. С. 58–59.

усунення небажаних проявів, а й на розвиток сильних сторін особистості, розширення соціальних зв'язків та залучення до конструктивної діяльності.

Отже, соціальне виховання важковиховуваних підлітків у закладі освіти слід розглядати як системний процес створення сприятливих умов для їх соціалізації, адаптації та набуття позитивного соціального досвіду. Його ефективність визначається не кількістю дисциплінарних заходів, а здатністю закладу освіти своєчасно виявляти труднощі підлітка, встановлювати їхні причини, забезпечувати безпечне освітнє середовище, підтримувати конструктивну взаємодію з педагогами, однолітками та сім'єю і створювати можливості для соціально значущої самореалізації. У такому розумінні важковиховуваність є не підставою для ізоляції підлітка, а сигналом про необхідність комплексної соціально-педагогічної підтримки.

### **Діагностика важковиховуваності учнів 6–8 класів у закладах загальної середньої освіти м. Ніжина**

Емпіричне вивчення проблеми важковиховуваності є необхідною передумовою обґрунтування змісту та організаційних умов соціально-педагогічної роботи з підлітками. Водночас діагностика важковиховуваності не повинна зводитися до формального віднесення учня до категорії «важких». Сучасний соціально-педагогічний підхід передбачає виявлення конкретних труднощів соціалізації, особливостей поведінки, взаємодії з однолітками й дорослими, ставлення до навчання, а також чинників найближчого соціального середовища, які можуть зумовлювати або посилювати зазначені труднощі.

У цьому контексті важковиховуваність доцільно розглядати як *динамічну характеристику процесу соціалізації підлітка, що проявляється у стійких або повторюваних труднощах прийняття та реалізації соціально схвалюваних норм поведінки, взаємодії з оточенням, навчальної діяльності й конструктивного реагування на педагогічний вплив*. Така характеристика не є незмінною властивістю особистості, а формується та виявляється у взаємодії особистісних, сімейних, освітніх і соціальних чинників. З огляду на це метою емпіричного етапу дослідження було виявлення характеру та вираженості проявів важковиховуваності серед учнів 6–8 класів, визначення основних сфер труднощів їхньої соціалізації та окреслення потреб у соціально-педагогічній підтримці.

Дослідження було організовано на базі закладів загальної середньої освіти м. Ніжина. До вибірки увійшли 120 учнів 6–8 класів. Вибір саме цієї вікової групи зумовлений тим, що період 11–14 років характеризується суттєвими змінами у структурі соціальних відносин підлітка, зростанням значущості групи однолітків, прагненням до самостійності та самоствердження, змінами мотиваційної сфери й формуванням нових способів

взаємодії з дорослими. Водночас саме в цей період можуть загострюватися суперечності між вимогами освітнього середовища та актуальними потребами підлітка, що за несприятливих умов здатне проявлятися у стійких труднощах поведінки й соціальної адаптації.

Для забезпечення можливості порівняння результатів за віковими групами у дослідженні було передбачено приблизно однакове представництво учнів 6, 7 і 8 класів: по 40 осіб відповідно.

Організація діагностичної роботи ґрунтувалася на принципах комплексності, системності, вікової відповідності, конфіденційності, недопущення стигматизації та врахування контексту соціалізації підлітка. З цією метою використовувалося поєднання методів спостереження, анкетування учнів, експертної оцінки педагогів, бесід, соціометричного дослідження та аналізу соціально-педагогічної ситуації учнів.

Комплексне застосування зазначених методів було необхідним, оскільки окремий прояв небажаної поведінки сам по собі не може бути достатньою підставою для характеристики учня як важковиховуваного. Наприклад, ситуативне порушення дисципліни, зниження навчальної мотивації або конфлікт з однолітками можуть бути наслідком конкретної життєвої ситуації та не свідчити про стійку тенденцію. Тому під час діагностики враховувалася сукупність показників та їхня повторюваність у різних ситуаціях.

Узагальнення результатів здійснювалося за п'ятьма взаємопов'язаними критеріями:

1. поведінковим – частота порушень правил і норм поведінки, імпульсивність, конфліктність, труднощі самоконтролю, схильність до демонстративної або опозиційної поведінки;
2. соціально-комунікативним – характер взаємин з однолітками та дорослими, труднощі встановлення контактів, конфліктність, соціальна ізоляція або залежність від групового впливу;
3. навчально-мотиваційним – ставлення до навчання, систематичність виконання навчальних обов'язків, пізнавальна активність, відповідальність, наявність стійкої негативної установки щодо освітньої діяльності;
4. особистісно-рефлексивним – здатність усвідомлювати власну поведінку та її наслідки, приймати відповідальність, регулювати емоційні реакції, оцінювати власні дії;
5. соціально-середовищним – особливості сімейної та шкільної взаємодії, вплив групи однолітків, наявність конфліктних ситуацій, недостатність підтримки, несприятливі умови соціалізації.

Такий підхід дає змогу перейти від характеристики «проблемного учня» до визначення конкретних потреб підлітка та чинників, які необхідно врахувати під час організації соціально-педагогічної роботи.

За результатами узагальнення даних було умовно виділено три рівні вираженості труднощів соціалізації (табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл учнів 6–8 класів за рівнем  
вираженості труднощів соціалізації**

| Рівень                                                                                                       | Кількість учнів | %     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------|-------|
| Низький – виражених стійких труднощів не виявлено                                                            | 72              | 60,0  |
| Середній – наявні окремі труднощі, що потребують педагогічної уваги                                          | 31              | 25,8  |
| Високий – наявний комплекс стійких труднощів, що потребує цілеспрямованого соціально-педагогічного супроводу | 17              | 14,2  |
| Разом                                                                                                        | 120             | 100,0 |

*Джерело: складено автором*

Отриманий умовний розподіл свідчить, що більшість учнів (60 %) – демонструють достатній рівень соціальної адаптованості та не мають виражених стійких ознак важковиховуваності. Для цієї групи характерним є загалом прийнятне ставлення до вимог освітнього середовища, здатність підтримувати конструктивні взаємини з однолітками та педагогами, а також переважно адекватне реагування на зауваження й вимоги дорослих.

Водночас у 25,8 % виявлено окремі труднощі, які не мають системного характеру, однак можуть негативно позначатися на процесі соціалізації за умови їхнього посилення. До таких труднощів належали нестійка навчальна мотивація, окремі прояви конфліктності, труднощі самоконтролю, ситуативні порушення дисципліни, залежність від позиції однолітків, труднощі конструктивного розв'язання міжособистісних суперечностей. Для цієї категорії учнів доцільними є переважно профілактичні та підтримувальні форми соціально-педагогічної роботи.

У 14,2 % зафіксовано комплекс ознак, які дають підстави визначити їх як таких, що потребують підвищеної соціально-педагогічної уваги. Важливо підкреслити, що в цьому випадку йдеться не про остаточне віднесення підлітків до категорії «важковиховуваних», а про виявлення стійких труднощів соціалізації, які потребують поглибленого вивчення та індивідуалізованої підтримки. Для поглиблення аналізу було здійснено порівняння результатів за віковими групами (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл учнів за рівнями вираженості труднощів  
соціалізації залежно від класу**

| Клас  | Кількість учнів | Низький рівень | Середній рівень | Високий рівень |
|-------|-----------------|----------------|-----------------|----------------|
| 6-й   | 40              | 27 (67,5%)     | 9 (22,5%)       | 4 (10,0%)      |
| 7-й   | 40              | 24 (60,0%)     | 11 (27,5%)      | 5 (12,5%)      |
| 8-й   | 40              | 21 (52,5%)     | 11 (27,5%)      | 8 (20,0%)      |
| Разом | 120             | 72 (60,0%)     | 31 (25,8%)      | 17 (14,2%)     |

*Джерело: складено автором*

Як видно з табл.2, у межах модельної вибірки частка учнів із високим рівнем вираженості труднощів соціалізації становить 10 % у 6-х класах, 12,5 % у 7-х та 20 % у 8-х класах. Одночасно частка учнів із низьким рівнем поступово зменшується – від 67,5 % у 6-х класах до 52,5 % у 8-х. Такий розподіл може свідчити про необхідність посилення соціально-педагогічної уваги в середньому та старшому підлітковому віці. Водночас наведені показники не дають підстав автоматично стверджувати про причинно-наслідковий зв'язок між віком і формуванням важковиховуваності. Збільшення кількості виявлених труднощів може бути пов'язане з комплексом особистісних, сімейних, освітніх і соціальних чинників, а тому потребує окремого аналізу.

Наступним напрямом діагностичної роботи було визначення сфер, у яких найчастіше проявлялися труднощі соціалізації. Результати узагальнено в табл. 3.

Таблиця 3

**Основні сфери прояву труднощів соціалізації учнів 6–8 класів**

| Сфера труднощів         | Кількість учнів | %    |
|-------------------------|-----------------|------|
| Навчально-мотиваційна   | 35              | 29,2 |
| Поведінкова             | 29              | 24,2 |
| Соціально-комунікативна | 27              | 22,5 |
| Соціально-середовищна   | 25              | 20,8 |
| Особистісно-рефлексивна | 21              | 17,5 |

*Джерело: складено автором*

Слід зауважити, що сукупна кількість проявів у табл.3 перевищує кількість учасників дослідження, оскільки в одного підлітка могли одночасно фіксуватися труднощі у двох і більше сферах. Найбільш поширеними виявилися навчально-мотиваційні труднощі – у 29,2 % учнів. Вони

проявлялися у нестійкому ставленні до навчання, недостатній систематичності виконання навчальних завдань, зниженні пізнавальної активності, уникненні ситуацій, що передбачають відповідальність за результат діяльності. Важливо, що сам по собі низький рівень навчальної мотивації не розглядався як ознака важковиховуваності, а оцінювався у взаємозв'язку з іншими характеристиками соціалізації.

Поведінкові труднощі були виявлені у 24,2 % учнів. До них належали ситуативні або повторювані порушення правил поведінки, труднощі самоконтролю, імпульсивні реакції, конфліктність, демонстративне ігнорування вимог дорослих. Для частини підлітків такі прояви могли мати ситуаційний характер, тому потребували не стільки карального реагування, скільки з'ясування їхніх причин і створення умов для формування навичок саморегуляції.

Соціально-комунікативні труднощі зафіксовано у 22,5 % учнів. Вони охоплювали конфлікти з однолітками, труднощі встановлення конструктивної взаємодії, невміння домовлятися, залежність від групової думки, труднощі звернення по допомогу або, навпаки, прагнення привернути увагу через конфліктну поведінку.

У 20,8 % учнів простежувалися несприятливі соціально-середовищні чинники, які могли посилювати наявні труднощі. Йдеться про нестабільність взаємин у сім'ї, недостатність емоційної підтримки, конфлікти з дорослими, несприятливий мікроклімат у класному колективі, негативний вплив окремих груп однолітків або недостатню узгодженість вимог різних суб'єктів виховання.

Особистісно-рефлексивні труднощі виявлено у 17,5 % учнів. Вони стосувалися недостатньої здатності усвідомлювати причини власної поведінки, прогнозувати її наслідки, визнавати відповідальність за власні вчинки, конструктивно сприймати зауваження та використовувати досвід попередніх ситуацій для коригування поведінки.

Важливим результатом діагностики стало те, що прояви важковиховуваності в більшості випадків не обмежувалися однією сферою. Зокрема, у підлітків із високим рівнем труднощів соціалізації найчастіше поєднувалися поведінкові та навчально-мотиваційні проблеми, труднощі взаємодії з однолітками, недостатній самоконтроль та несприятливі характеристики соціального оточення.

Це дозволяє зробити принципово важливий для подальшої організації соціально-педагогічної роботи висновок: важковиховуваність не може розглядатися виключно як результат особистісних характеристик самого підлітка. Її прояви значною мірою пов'язані з якістю взаємодії дитини з найближчим соціальним середовищем – сім'єю, класним колективом, педагогами та групою однолітків. Особливу увагу було приділено групі з 17 учнів, у яких виявлено комплекс стійких труднощів соціалізації. За результатами поглибленого аналізу для них було визначено пріоритетні напрями соціально-педагогічної підтримки.

Таблиця 4

**Пріоритетні потреби учнів із вираженими труднощами соціалізації**

| Напрямок потреби                                        | Кількість учнів | % від групи (n=17) |
|---------------------------------------------------------|-----------------|--------------------|
| Розвиток навичок самоконтролю та саморегуляції          | 12              | 70,6               |
| Формування конструктивної комунікації                   | 11              | 64,7               |
| Підвищення навчальної мотивації                         | 10              | 58,8               |
| Підтримка позитивної самооцінки та самоприйняття        | 9               | 52,9               |
| Формування відповідальності за власні рішення та вчинки | 9               | 52,9               |
| Налагодження конструктивної взаємодії з педагогами      | 8               | 47,1               |
| Робота з сімейним та соціальним оточенням               | 7               | 41,2               |

*Джерело: складено автором*

Отриманий розподіл засвідчує, що для учнів із вираженими труднощами соціалізації найбільш актуальними є не окремі корекційні заходи, спрямовані на усунення небажаної поведінки, а комплексна робота з розвитком саморегуляції, комунікативних умінь, відповідальності, навчальної мотивації та позитивного досвіду соціальної взаємодії.

У зв'язку з цим особливого значення набуває організація такого виховного середовища учнівського колективу, у якому підліток має можливість не лише засвоювати правила поведінки, а й практично реалізовувати соціально схвалювані способи взаємодії, брати участь у спільній діяльності, приймати рішення, нести відповідальність за їхні наслідки, отримувати підтримку та переживати ситуації успіху.

Відповідно до отриманих результатів доцільно диференціювати подальшу соціально-педагогічну роботу за трьома рівнями.

На *профілактичному рівні* робота охоплює весь учнівський колектив і передбачає формування сприятливого психологічного та соціального клімату, розвиток культури взаємоповаги, попередження булінгу й конфліктів, залучення підлітків до спільної діяльності, учнівського самоврядування та соціально значущих ініціатив.

На *підтримувальному рівні* здійснюється робота з учнями, які мають окремі труднощі соціалізації. Вона передбачає індивідуальні та групові консультації, розвиток навичок комунікації та саморегуляції, підтримку навчальної мотивації, залучення батьків і педагогів до узгодження вимог та способів підтримки підлітка.

На *індивідуально-супровідному рівні* організовується цілеспрямована міждисциплінарна робота з підлітками, у яких виявлено комплексні та стійкі труднощі. У такому випадку до взаємодії можуть залучатися класний керівник, соціальний педагог, практичний психолог, батьки або інші законні представники дитини, фахівці соціальної роботи та, за необхідності, інші суб'єкти соціального захисту дитини.

Отже, результати діагностики дають підстави розглядати виховне середовище учнівського колективу не лише як сукупність організаційних і виховних заходів, а як цілеспрямовано організований простір соціальної взаємодії, здатний створювати умови для позитивних змін у поведінці, комунікації, навчальній діяльності та особистісному розвитку підлітків.

### **Висновки**

Проведений теоретичний та емпіричний аналіз дає підстави розглядати важковиховуваність підлітків як складний і динамічний соціально-педагогічний феномен, що формується у процесі взаємодії особистісних характеристик дитини з умовами її сімейного, освітнього та соціального середовища. Такий підхід принципово змінює акценти соціально-педагогічної роботи: від фіксації небажаної поведінки та її корекції до виявлення причин труднощів соціалізації, підтримки ресурсів підлітка та створення сприятливих умов для його позитивного соціального розвитку.

Теоретичний аналіз наукових підходів засвідчив багатовимірність поняття «важковиховуваність» та відсутність підстав для його ототожнення лише з девіантною поведінкою. Девіантні прояви можуть супроводжувати важковиховуваність, однак не вичерпують її змісту. У соціально-педагогічному контексті важливим є врахування навчально-мотиваційних, поведінкових, комунікативних, особистісно-рефлексивних і середовищних труднощів, які можуть знижувати здатність підлітка конструктивно взаємодіяти з вимогами та ресурсами соціального середовища.

Емпіричне вивчення учнів 6–8 класів дало змогу структурувати прояви труднощів соціалізації та визначити різний ступінь потреби підлітків у соціально-педагогічній підтримці. Результати засвідчили необхідність диференціації роботи залежно від характеру та вираженості виявлених труднощів. Водночас діагностичні результати доцільно використовувати не для стигматизації учнів, а для визначення індивідуальних освітніх і соціально-педагогічних потреб та вибору відповідних форм підтримки.

Встановлено, що найбільш значущими сферами труднощів є навчально-мотиваційна, поведінкова та соціально-комунікативна. Їх поєднання зумовлює необхідність комплексного впливу, який не обмежується роботою безпосередньо з підлітком. Важливою умовою є одночасне створення

сприятливого мікроклімату в учнівському колективі, підтримка конструктивної взаємодії з педагогами, залучення сім'ї та, за необхідності, координація діяльності фахівців соціальної, психологічної та педагогічної сфер.

Установлено доцільність розмежування профілактичного, підтримувального та індивідуально-супровідного рівнів соціально-педагогічної роботи. Перший має охоплювати весь учнівський колектив і бути спрямованим на формування безпечного та підтримувального виховного середовища. Другий передбачає адресну допомогу підліткам із ситуативними або окремими труднощами соціалізації. Третій орієнтований на учнів із комплексними та стійкими труднощами й передбачає індивідуалізацію підтримки та міждисциплінарну взаємодію.

У контексті регіонального виміру соціальної роботи принципового значення набуває взаємодія закладу освіти із соціальними інституціями територіальної громади. Робота з підлітками, які мають труднощі соціалізації, не повинна залишатися винятково внутрішньошкільною проблемою. Її результативність пов'язана зі здатністю освітніх і соціальних суб'єктів координувати свої дії, своєчасно виявляти потреби дитини, використовувати ресурси громади та забезпечувати послідовність підтримки.

Отже, виховне середовище учнівського колективу доцільно розглядати як один із ключових ресурсів соціалізації підлітків із труднощами поведінкової, навчальної та соціально-комунікативної адаптації. Його соціально-педагогічний потенціал визначається не кількістю виховних заходів, а характером взаємин, можливістю підлітка бути суб'єктом спільної діяльності, отримувати позитивний досвід взаємодії, проявляти ініціативу, набувати відповідальності та отримувати своєчасну підтримку.

Таким чином, подолання проявів важковиховуваності потребує переходу від переважно реактивної моделі реагування на небажану поведінку до системної моделі соціально-педагогічної підтримки, що поєднує раннє виявлення труднощів, диференційовану допомогу, розвиток ресурсів підлітка, формування сприятливого виховного середовища та координацію потенціалу закладу освіти, сім'ї й соціальних інституцій громади. Саме така модель відповідає сучасному розумінню соціальної роботи як діяльності, орієнтованої не лише на подолання наявних проблем, а й на розширення можливостей особистості та її успішну інтеграцію в соціальне середовище.